

Гордана М. ЈОВАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
Институт за српски језик САНУ

Мирослав М. ВУКЕЛИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Класичне науке

О ПАРТИЦИПУ У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ СПИСУ *О ОСАМ ВРСТА РЕЧИ***

Од укупно четрдесет и три словенска списка чији је наслов *О осам врста речи*, два најстарија потичу из XIV и XV века и српске су редакције, док остали потичу из XVI и XVII века и они су руске, бугарске и молдавско-влашке редакције. Први се чува у Гилфердинговој збирци у Москви, а други у Хиландару. Оба списка су публикована. Хиландарски рукопис објавио је најпре Нићифор Дучић (1884), а после Ватрослав Јагић (1885–1895), који је у извесној мери исправио Дучићев текст, а сам спис опширно коментарисао. Рукопис из Гилфердингове збирке издао је знатно касније Екхард Вајер (1977), а издање прати и превод на немачки. Наравно, Јагићу овај рукопис није био познат.

Иако у наслову овога српскословенског списка стоји *О осам врста речи*, у њему се не расправља о свих осам врста, већ поглавито о имену, глаголу и члану, док се остале врсте речи набрајају. Међутим, у рукопису из Гилфердингове збирке, који је текстуално подударан са рукописима других словенских редакција, говори се укратко и о партиципу. У раду ће се говорити о партиципу као језичком феномену, а биће приложен и превод одговарајућег одељка о њему. Користиће се текст о партиципу који се налази у српскословенском Гилфердинговом рукопису, као и у каснијим руским рукописима које је објавио В. Јагић.

Кључне речи: врсте речи, именица, глагол, партицип, члан, падеж, дијатеза.

* gocaresavska@yahoo.com

** Овај рад настао је у оквиру пројекта „Обрада старих српских писаних споменика и израда *Речника црквенословенског језика српске редакције*“ (бр. 178030), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја републике Србије.

У часопису *Зборник радова Византолошког института* објавили смо овај граматички спис према сачуваном рукопису српске редакције из XV века (Јовановић, Вукелић 2016). Имамо такође и рукопис српске редакције који потиче из XIV века, али он је издат знатно касније (1977) и наравно да за њега Јагић и Дучић нису знали (Weiher 1977). Сви остали сачувани рукописи су каснији: руске, бугарске, молдавско-влашке провенијенције (XVI, XVII век).¹ Архимандрит Нићифор Дучић пронашао је српскословенски рукопис из XV века у Хиландару, на Светој Гори, па овај српскословенски текст називамо Хиландарским рукописом. Рукопис из XIV века је из Гилфердингове збирке, па га називамо Гилфердинговим рукописом.

В. Јагић је у свом раду представио, како каже, овај текст на следећи начин: „у двојаком виду, у обичном према руским списима XVI и XVII века и у српској редакцији према једином досад познатом Хиландарском рукопису” (Јагич 1885–1895: 328). У Хиландарском рукопису изостављен је одељак о партиципу, по свој прилици због немарности преписивача, али се он наводи приликом набрајања осам врста речи: *иде, рѣчь, причѣстїе* (одн. партицип – аутори), *различїе, мѣсто-идїе, прѣдлогъ, нарѣчїе, съюзъ*.² Он се налази у другом српскословенском рукопису, Гилфердинговом, као и у рукописима свих других словенских редакција. Текстуално одељак о партиципу је идентичан у свима њима – разлике су скоро занемарљиве и огледају се углавном у правопису или у понеком граматичком облику, тако да се може слободно рећи да је у свим редакцијама текст о партиципу истоветан.

*

„Језик старе књижевности слаб је путовођа кроз историју језика уопште. Тако на писаном фонду православне тзв. светогорске традиције веома богато документоване, ми не откривамо слику развоја неког одређеног, било којег говора, већ само слику еволуције, па и инволуције напора и успеха у писменом изражавању тадашње културе, вере, знања и забаве. У најбољем случају, то је историја старословенског језика српске редакције или српске варијанте онога што се данас назива књижевнословенски или општесловенски језик, са многоврним знацима средњовековних литерарних обичаја [...] али то није историја српског или српскохрватског језика” (Грицкат 1969: 6).

Овим речима, које је написала изузетни филолог и лингвиста Ирена Грицкат, започињемо наш рад који обрађује српскословенски период нашег језика књижевности, а у оквиру њега и питање партиципа, који је за наш језик књижевности пре-

¹ Овај граматички спис сачуван је у четрдесет и три рукописа, а два најстарија рукописа – један из XIV и један из XV века – српске су редакције; остали – руске, бугарске и молдавско-влашке редакције – много су млађи. Ово значајно дело јужнословенске средњовековне књижевности опширно је представио В. Јагић у првом тому своје монографије *Исслѣдования по рускому языку*, Санктпетербургъ 1885–1895, 327–365. Н. Дучић је објавио хиландарски рукопис српске редакције у: *Старине хиландарске*, прештампано из Гласника СУД 56, 1884, 78–86. Године 1977. Екхарт Вајер (Ekhart Weiher) издао је Гилфердингов рукопис са преводом на немачки, који се сматра за досад најстарији познати текст овога списка, и то српскословенске редакције.

² Из правописних разлога наводимо и како је овај низ написан у Гилфердинговом рукопису: *иде, рѣчь, причѣстїе, различїе, мѣстїонїе, прѣ(д)логъ, нарѣчїе, съюзъ*. У овом српскословенском рукопису заступљен је углавном рашки правопис, што се види, између осталог, у писању прејетованог вокала *ѣ*; в. Јагич 1885–1895: 329.

узет из старословенског језика. Наиме, та категорија није била својствена српском народном језику баш као ни другим словенским језицима.³

А којим редоследом су се губили? На основу података у старословенском, руском и српскохрватском,⁴ Љ. Суботић је установила следећи редослед: најфреквентнији је био партицип на *-ћи*, за њим је партицип на *-вши*, а на трећем месту је партицип на *-мъ*, који је и најмалобројнији; другим речима, најпре се губио партицип на *-мъ*, затим партицип на *-вши*, и најзад партицип на *-ћи* (Суботић 1984: 5–81). Код сва три ова партиципа доминантна је атрибутска функција. Све остале су, према налазима Љ. Суботић, заступљене у много мањем броју (Суботић 1984: 68–69). А према М. Пешикану, предикатска функција је сасвим потиснута из српскохрватског језика, уколико је у њему и постојала, можда заједно са партиципима атрибутске функције (Пешикан 1959: 89). У старословенском језику, поред партиципа у атрибутској функцији, јављају се и релативне реченице које су, према М. Пешикану, „знатно гипкије средство него партиципи”, односно „у старословенском језику не могу у истој мери означити временску разлику (садашњост, прошлост, будућност) као релативне реченице” (Пешикан 1959: 90).

**

Ове неколике напомене о партиципима у српском (и хрватском) језику само у елементарним цртама говоре понешто о партиципима, али сматрамо да је и ово довољно да се схвати питање партиципа у нашем спису *О осам врста речи*.

Потребно је истаћи да је тај одељак прилично сиромашан и штур и по садржају и по обиму. Уосталом, Јагић вели да се сви сачувани текстови овога граматичког списа међусобно слажу и да досад није пронађен ниједан текст који би се разликовао од осталих. Овај словенски назив је буквални превод са грчког $\lambda\epsilon\rho\acute{\iota}\ \tau\acute{\omega}\nu\ \acute{\omicron}\kappa\tau\acute{\omega}\ \mu\epsilon\rho\acute{\omega}\nu\ \tau\omicron\upsilon\ \lambda\omicron\upsilon\omicron\upsilon$ (Јгичъ 1885–1895: 345). Јагић је такође приметио да је „његов садржај на чудан начин нејасан, недоследан у излагању, /пун је/⁵ понављања и противречности – и све се то налази у свим досад познатим рукописима” (Јгичъ 1885–1895: 345). За сада није пронађен грчки предлогак на који би се српскословенска компилација директно ослањала. Тешко је одговорити откуда таква фрагментираност словенског текста – „да ли потиче из грчког текста или су у питању други разлози” (Јгичъ 1885–1895: 346). Правилно је такође примећено да се српска редакција овога текста завршава: „И о овоме доведе.” Могло би се устврдити „као да је писац осећао да нешто недостаје и намерно је желео уверити читаоца да даље ничега нема” (Јгичъ 1885–1895: 346), али је вероватније да се радило о једном формулаичном завршетку, познатом још од Аристотелове *Поетике*, као што смо то и рекли у свом раду (Јовановић, Вукелић 2016: 297, нап. 16).

³ Владан Јовановић (2017: 87–101) добро је формулисао основна питања која се тичу партиципа као посебне врсте речи и као посебног система, истичући да су се „неки корелати старих партиципа сачували у српском језику (трпни глаголски придев). Од облика партиципа презента активног и партиципа претерита активног I, постали су још доста раније глаголски прилози односно герунди, који су и данас део граматичког система српског језика (глаголски прилог садашњи и глаголски прилог прошли)” (Јовановић 2017: 87, и нап. 1).

⁴ Употребљавамо термин „српскохрватски” ако је тако у ауторском тексту из кога цитирамо.

⁵ Између две косе црте налазе се ауторски коментари, додаци.

Осим тога, садржај трактата није у потпуној сагласности са насловом. Од осам врста речи, од којих је о свакој требало бар понешто рећи, говори се о именицама и глаголу, уз неке напомене о партиципу⁶ и члану. Међутим, о заменици, прилогу, предлогу и везнику ништа није речено. Тако, на пример, у словенском тексту писац-Словен напомиње да ће се говорити о прилогу „тамо где му је по чину место” (Јгичь 1885–1895: 346), али о прилогу ништа није речено. И тако је у списима свих редакција.

Карактеристично је да словенски писац-компилятор о једној истој ствари говори два пута, али према различитим изворима, као што је, на пример, редослед падежа: *номинатив, генитив, акузатив, датив, вокатив*, док ће на крају разматрања редослед бити другачији, односно уобичајен: *номинатив, генитив, датив, акузатив, вокатив*. Јагић ће рећи и то да ни у једном грчком извору није могао пронаћи овај редослед падежа, али упућује на неке алузије које се налазе код Хировоска, где се објашњава зашто треба датив да претходи акузативу (Јгичь 1885–1895: 347).

Даље, о номинативу се ништа не говори, али Јагић ће рећи и следеће: „Код нас се ’паденије’ излаже у том смислу да се сви коси падежи налазе у некој зависности од номинатива ’правога’: пада и рађа се од номинатива сваки падеж.” Јагић признаје да у грчким граматикама није могао пронаћи такав поглед на номинатив. У њима се налази да само генитив проистиче из номинатива, датив из генитива и акузатив из датива (Јгичь 1885–1895: 362).

Треба рећи да нешто раније Јагић говори о томе да се о косим падежима (паденије) говори у првом делу трактата, али да одговор није задовољавајући и прилично је нејасан. Уместо да се тачно објасни шта је то „паденије”, дата је кратка карактеристика сваког падежа, али не и номинатива. „паденије” је реч која означава род, а у обрнутом преводу на грчки гласи $\eta \text{ πτῶσις ἐστὶ λέξις σημαίνουσα τὸ γένος}$. Изгледа да је овде реч о генитиву, јер Хировоско говори: $\eta \text{ δὲ γενικῆ λέγεται κτητικῆ δὲ καὶ πατρικῆ, ἐπειδὴ δι’ αὐτῆς ποιοῦμεθα τὰ γένη, τὰ κτήματα καὶ τὰς πατρίδας}$. Грчком $\tau\alpha$ κτήματα у словенском тексту одговара реч „стажање”,⁷ али је уз ово додато још и „часть”⁸ као значење генитива.⁹ За датив додато је још „даніе”¹⁰, као и код Хировоска $\text{ἐπειδὴ δι’ αὐτῆς ποιοῦμεθα τὰς δόσεις}$, а за акузатив /додато је/ „внна”,¹¹ код Хировоска: $\text{ἐπειδὴ αἰτία σημαίνει}$. Еквивалент Хировосковом примеру за „внна” у нашем спису изабран је, како каже Јагић, „из друге области”: „ради човека сиђе бог на земљу”.¹²

⁶ У српском Хиландарском рукопису партицип је само поменут у оквиру броја осам (врста речи), али даље се о њему не говори, чак ни у сасвим сажетом виду, као у рукописима других редакција.

⁷ У Гилфердинговом рукопису: *стажание* (Weiber 1977: 412); наводимо као пример српкословенског облика.

⁸ *часть* = део, *стажание* = власништво, *посед*, *имање*. Реч је о партитивном генитиву.

⁹ *часть* или *стажание* *незначајетъ родна*. Овако је код Јагића, али очигледно је да треба *назначајетъ*, као што је код Гилфердинга (Weiber 1977: 412).

¹⁰ *даніе* = давање.

¹¹ *внна* = кривица. О проблематици и именовању падежа в. Јовановић, Вукелић 2016: 299 (в. под *нап. 2*).

¹² Превели смо тачно како је код Јагића (1885–1895: 362); наравно не ради се о акузативу, већ о генитиву.

ПРЕВОД. Партицип је реч која има нешто што је својствено глаголу и нешто што је својствено именици; ово је партицип: *пншан, глѣн, вѣн, пншѣци, глѣци, вѣци, ежѣ пншѣце, ежѣ глѣце, ежѣ вѣце*.¹³ Ово је активни партицип у облику три рода. Пасивни партицип је ово: *пншѣмын, глѣмын, вѣмын, пншѣмаа, глѣмаа, вѣмаа, пншѣмо, глѣмо, вѣмо*;¹⁴ пратећих категорија је осам: родови, видови, творбе, бројеви, падежи, дијатезе,¹⁵ времена и конјугације. Стога се и зове партицип јер је обележје и именице и глагола. Он /тј. партицип/ нема никакву самосталну особину, /својство/.¹⁶ Именицу обележавају: родови и падежи. Шта је род – рекли смо /говорећи/ о именицама, а чуј шта је падеж. Падеж је реч /односно, облик речи/ који означава род или део,¹⁷ или посед¹⁸ /припадање, имање, власништво/, или давање /односно датив/, или кривицу бића /односно акузатив; в. о овоме у нап. 15/. Генитив означава део или власништво;¹⁹ кажемо: глава, или рука, или нога је Павлова; даље: дом, или животно власништво је Петрово. Реч којом се исказује /да је нешто/ Павлово или Петрово јесте генитив. Датив је кад кажемо: „Дај Петру хлеба” – ово „Петру” је датив; акузатив је кад кажемо да је Бог ради човека сишао на земљу. То „човека” је акузатив.²⁰ Именички падежи разликују се један од другог и према номинативу, према његовом крајњем слову. Право значење је од /глагола/ падати. Пада и рађа се од номинатива сваки падеж. Због овога партицип припада именици. Глаголима су својствени: дијатезе, времена и конјугације. Шта је то, рекли смо у оквиру именица; даље, шта је број, и творба, и вид рекли смо /говорећи/ о именицама и глаголима. И то би био партицип (Јгичь 1885–1895: 340–341).

¹³ У Гилфердинговом рукопису: *пншен, глѣн, вѣн, пншѣци, глѣци, вѣци, ежѣ пншѣце, ежѣ глѣце, ежѣ вѣце* (Weihert 1977: 410).

¹⁴ У Гилфердинговом рукопису: *пншѣмы, глѣмы, вѣмы, пншѣма, глѣма, вѣма, пншѣмо, глѣмо, вѣмо* (Weihert 1977: 410). Петар Ђорђевић је обрадио још давне 1931. године најпре проблематичне облике овога партиципа из старословенских граматики, на пример, Миклошић је у своју граматику из 1850. године унео облике типа: *словѣць, негасѣ, мрѣць (!), горѣць, нѣцькѣ* (Ђорђевић 1931: 92). Тако је и у другим старословенским граматицама, на пример, у Шлајхеровој, у Лескиновој; код Ј. Лосја налазимо, на пример, *зѣ пѣмѣ, обрѣштѣмѣ* (Ђорђевић 1931: 93). П. Ђорђевић ће рећи да је овај трпни придев садашњег времена „престао да буде жив и продуктиван у свим досадашњим словенским језицима и у већини од њих не јавља се ни у најстаријим споменицима” и да је пуну употребу тога трпног придева сачувао [...] само старословенски језик” (Ђорђевић 1931: 95).

¹⁵ Залог (дијатеза). Словенски термин *залог* дефинише се као глаголска категорија чија се улога одређује у зависности од тога да ли субјекат врши радњу (актив) или јој се подвргава (пасив), односно у ком се стању налази субјекат према радњи израженој глаголом. Јагић ће рећи да се у анализираном спису *О осам врста речи*, сагласно граматичким теоријама Дионисија и других каснијих граматичара, одређују три дијатезе (залога): актив, пасив и нешто између актива и пасива, грчки *ἐνεργητικῆ διάθεσις, παθητικῆ διάθεσις, μέση διάθεσις* (Јгичь 1885–1895: 357).

¹⁶ Овакве речи изречене о партиципу (да нема никакву самосталну особину, својство) Јагић није нашао у њему познатим текстовима, али оне делимично подсећају на следеће место код Хировоска: *η μετοχή οὐδὲν ἄλλο ἐστίν, εἰ μὴ ὄνομα καὶ ῥῆμα* (Јгичь 1885–1895: 361).

¹⁷ Партиципни генитив.

¹⁸ Посесивни генитив.

¹⁹ Треба обратити пажњу на то да се облици генитива једине замењују заменицама на *овъ, инѣ, чловѣковѣ* ум. *чловѣка*, *женна* ум. *жены*, па чак и *естествово* ум. *естества*; у двојини женски род гласи *женнѣ* ум. *женѣ* (Јгичь 1885–1895: 363).

²⁰ Наравно да ово није акузатив него генитив.

Као закључак навешћемо Јагићеве речи којима завршава своје коментаре о тексту списка *О осам врста речи*: „Ја долазим до закључка да је спис *О осам врста речи* састављен на основу веома касних грчких образаца, негде у Србији током 14. века, пре ће бити на почетку, или у првој половини тога столећа, него на крају. Из српских текстова овај спис је прешао, уз уобичајену прераду, у бугарске а нарочито у молдавско-влашке текстове, који су са своје стране послужили као извор за ширење овога списка у руској књижевности. Ја бих радије говорио о почетку или половини, него о крају 14. века зато што је крајем тог столећа живео и писао своје граматичке расправе Константин”.

Са своје стране додајемо: била је то веома занимљива личност, Бугарин родом, који је највећи део живота провео у Србији, по свој прилици у окружењу деспота Стефана Лазаревића, и оставио драгоцену сведочанства о животу тадашње Србије, о личности деспотовој, о обичајима на двору и у народу. Саставио је два значајна дела; једно носи наслов *Сказаније о писменех (Повест о словима)*, а друго је *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*. Због своје учености назван је Филозофом.

Овај изванредно важан граматички трактат *О осам врста речи* треба и даље да буде предмет проучавања слависта у свим словенским земљама, нарочито у оним у којима је био преписиван и распрострањиван. Историчари старословенског и других словенских језика наћи ће у њему доста материјала који би требало детаљније и свестраније обрадити и разматрати са одређеном дозом критичности, али и добронамерности, ценећи усрдност и труд наших писмених и за оно време несумњиво образованих монаха.

Литература

- Weiber E. „Die älteste Handschrift des grammatischen Traktats.” Graz: *Über die acht Redeteile, Anzeiger für slavische philologie*, Band IX/2, 1977.
- Јовановић Г., Вукелић М. „Хиландарски спис о Осам врста речи – превод са српскословенског језика и коментари.” *Зборник радова Византолошког института*, књ. 5 (2016): стр. 293–322.
- Грицкат И. „Језик књижевности и књижевни језик – на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха.” *Јужнословенски филолог*, књ. XXVIII, св. 1–2 (1969): стр. 1–35.
- Дучић Н. „Старине хиландарске.” Прештампано из *Гласника СУД*, књ. 56 (1884): стр. 78–86.
- Ђорђевић П. „О старословенским трпним придевима.” *Јужнословенски филолог*, књ. XI (1931): стр. 89–172.

- Ягичъ И. В. „IV. О восьми частяхъ слова.” *Ислѣдованія по русскому языку*, том I, Санктпетербургъ, 1885–1895: стр. 326–365.
- Јовановић В. „Партиципска обазовања на *-ћи* и *-виши* у савременим текстовима српског православног богослужења.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LX, бр. 1 (2017): стр. 87–101.
- Пешикан М. „Неке напомене о развоју активних партиципа у српскохрватском језику.” *Зборник за филологију и лингвистику*, књ. II (1959): стр. 88–106.
- Суботић Јб. „Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку.” *Прилози проучавању језика*, књ. 20 (1984): стр. 5–81.

Gordana M. Jovanović
Miroslav M. Vukelić

PARTICIPLE IN THE SERBIAN SLAVONIC TEXT *THE EIGHT PARTS OF SPEECH*

Summary

Out of forty-three Slavonic texts entitled *The Eight Parts of Speech*, the earliest two originate from the 14th and 15th centuries and they belong to the Serbian recension. The others date back to the 16th and 17th centuries and they belong to other recensions of the Old Church Slavonic language: Russian, Bulgarian and Moldavian-Vlach. One Serbian Slavonic manuscript is part of Hilferding's collection in Moscow, whereas the other is kept at Hilandar. Both texts have been published. The Hilandar manuscript was first published by Nićifor Dučić (1884) and subsequently by Vatroslav Jagić (1885–1895), who partially corrected Dučić's text and provided extensive commentaries. The manuscript from Hilferding's collection was published much later by Eckhard Weiher (1977) and this edition is accompanied with a translation into German. Jagić was certainly not familiar with this manuscript.

Although the title of this Serbian Slavonic text is *The Eight Parts of Speech*, it does not discuss all of the eight parts of speech but mainly focuses on nouns, verbs and articles, while the other parts of speech are merely listed. However, the manuscript from Hilferding's collection makes a brief reference to the participle. The paper discusses the participle as a linguistic phenomenon and it also brings the translation of the section of the text where the participle is mentioned. We will also use the reference to the participle from the later Russian manuscripts published by Jagić (1885–1895).

Key words: parts of speech, noun, verb, participle, article, case, diathesis.